

Bélának a költő halála után írt mondatait: „Elment tehát a fejedelem, aki mindamelllett szívesebben mutatta magát nem létező fejedelmek udvari bolondjának vagy éppen a csavargók fejedelmének, mint olyan úrnak, aki előtt a pórnépnek fejet kell hajtania. Hiányozni fognak polgár- és hatalompukkasztó gesztusai, életöröme, szabadsága, közvetlensége. Hiányozni fog a költészet halhatatlanságába, a világ maradéktalan megverselhetőségébe vetett hite, rólunk szóló történetei, melyekben nem a valóságra, hanem magunkra ismerünk. Hiányozni fog költőként, demokrataként, nagy idők utolsó tanújaként és mindenekelőtt létét és lényét maradéktalanul vállaló emberként.

Nem hiszem, hogy hitt volna bármilyen túlvilágban. Ha valamiben, hát abban bízott, hogy emlékezni fogunk rá; hogy még sokáig elő-elővesszük a könyveit, a költeményeit. És egy-két sorára talán könyv nélkül is emlékezünk. Ez az ő feltámadása.

Izgalmas, szörnyű, boldog, kalandos – teljes életet élt.”

Legyen ez a rövidke írás egyben az Ő újabb (röpke) feltámadása is akkor.

Kovács Péter Zoltán

VAGY PONYVÁT OLVASUNK, VAGY SEMMIT?

II. ELŐZETES ADATOK ÉS ELŐ(ZETES)ÍTÉLETEK

Egy tavaly decemberi írásomban interaktív olvasásszociológiai játékra hívtam az olvasókat.¹ Most már új eredmények is vannak. Ez a szöveg most kevésbé lesz interaktív, cserébe több lesz benne a kézzelfogható adat – tendenciákat látunk majd, még ha nem is mindig tisztán és egyértelműen. De lesznek adatok is – amik iránt a bölcsészársadalom néha fanyalogni szokott, közömbös vagy szkeptikus irántuk. Lássuk!

Az alábbi, 2024-es adatok egy általam végzett kérdőíves felmérés előzetes, ún. pilot-eredményei. A lehető legaktuálisabbak – hiszen a kérdőívezés még nem zárult le – ellenben még nem reprezentatívak: a minta összetétele nem képezi le pontosan a középiskolás korú romániai magyar lakosságot nem, kor, az iskolai osztály ágazata (elméleti, tehetséggondozó, technológiai), valamint a lakhely típusa szerint, ellenben a nem és lakhely típusa szerint jól közelít. A nem szűrt minta így jelenleg 975 fő. (A 2021-es népszámlálási adatok alapján a középiskolát vagy szakiskolát látogató, magyar nemzetiségű személyek száma 31 627.²)

A tavalyi szövegben egy ponton azt állítottam, hogy a diákok igenis szeretnek olvasni. Ha rendszeres olvasónak nevezünk mindenkit, aki évente legalább négy könyvvel végez, akkor kijelenthetjük, hogy *minden harmadik középiskolás korú diák olvas*. A nem olvasók kétségkívül azok, akik *egyetlen könyvet sem* olvastak el az utóbbi egy évben. Nagyjából *minden hatodik diák* ide sorolható. Mi történt a maradék majdnem 50%-kal? Ők saját bevallásuk szerint az elmúlt 12 hónapban 1–3 könyvet olvastak el, így alkalmasszerűen olvasóknak minősülnek. A legutóbbi időszakban, Magyarországon végzett felmérésekhez képest az eltérés igen nagy. Ezekben a nem olvasó középiskolás korú diákok aránya az 50%-ot közelíti. Az eltérésre két magyarázat adódik, és úgy vélem, a végső választ a kettő egyvelege fogja megadni: egyrészt beszélhetünk a reprezentativitás részleges hiányából adódó mérési hibáról, másrészt helyi, erdélyi jellegzetességről is. Már Gereben Ferenc magyarországi olvasásszociológus is feltételezte korábban (úgy a rendszerváltás előtt, mint után), hogy a határon túli magyarság olvasási szokásait tekintve konzervatívabbnak mutatkozik: inkább klasszikusokat olvas, valamennyivel többet, valamint lassabban sajátítja el az új típusú médiafogyasztási szokásokat.³ (Emellett vallásosabb⁴ is, s ennek nemsokára jelentősége is lesz.) Lássunk tehát olyan adatokat is, amelyek alátámaszthatják a fenti sejtést, tudniillik, hogy nemcsak mérési hiba áll a háttérben.

Nézzük meg, melyek a válaszadók által éppen olvasott (vagy éppen befejezett) művek. A 975 diák az erre vonatkozó kérdésre válaszul összesen 1004 művet említett, e művek pedig 391 különböző szerzőhöz tartoznak: a „nyertes” közülük Colleen Hoover (az összes említett mű 4,5%-ának szerzője), majd következik Móricz Zsigmond (3,8%), Jókai Mór (3,3%), Leiner Laura (2,7%), Zrínyi Miklós (1,8%), Ana Huang (1,8%), F. M. Dosztojevszkij (1,5%), Molnár Ferenc (1,4%), Mikszáth Kálmán (1,4%) és Madách Imre (1,4%). Csak a legelső 10 szerzőt soroltam fel, a többi, 381 szerző az 1,4%-os említési arányt sem érte el!

A középiskolások, úgy tűnik, nagyon sok különböző szerzőt olvasnak, ezt a következtetést azonban már korábban levonhatták kutatók, hasonló említési arányokra hivatkozva. A tendencia a rendszerváltás óta erősödik egyre láthatóbb módon: egyre több szerző verseng az olvasók figyelméért, s ezzel párhuzamosan egyre kevesebb képes elérni az általános népszerűséget. Egyre ritkábban látunk olyat, hogy egy adott szerzővel vagy művel való találkozás kohorsz-élményt legyen képes nyújtani a fiataloknak: annak az élményét, hogy ők mind ismernek egy művet, egy szerzőt, egy világot, s ez őket különböző szinten, de együttesen jellemzi. Ilyen volt a 2000-es években Rowling *Harry Pottere*, később Stephanie Meyer *Alkonyat*-sorozata. A legutóbbi időben csatlakozott hozzájuk Leiner Laura *A Szent Johanna Gimivel*, és nem csak. A felnőtt korosztály számára (felmérések alapján látszik, nem szubjektív vélemény) ilyen volt Szilvási Lajos, Moldova György vagy Berkesi András, majd a rendszerváltás után némi idő elteltével Robin Cook, Vayyan Fable, még később Danielle Steel vagy Lőrincz L. László.

A felmérés elején a munkahipotézisem a következő volt: a célcsoport nem rendelkezik majd kohorsz-élményt nyújtó szerzővel. Harry Potter már *passé*, a vámpiros könyvek hamvukba holtak, de Leiner Laurának is kifelé áll a szekere rúdja, már ami a valós népszerűségi adatokat illeti. Ezt mondatta velem az új generációs pöttyös könyvek (a 2000-ben alapított Könyvmolyképző Kiadó életkori kategóriára targetált,⁵ megkapó címmel és borítódizájnnal rendelkező, főként ifjúsági, romantikus, fantasy műfajú könyvei) és általában a Young Adult-irodalom terjedése, az ezen marketing-kategóriába sorolható művek belső logikája is.

Részben csalódtam. Leiner Laura még éppen túlél, nem is látszik, hogy rövid időn belül tervezne eltűnni, a *Harry Potter* is feltűnik egy-egy listán (előkelő helyet foglal el például Rowling a kedvenc szerzők listáján, de a legjobb barátjának ajánlott egyetlen könyv szerzői között is). Ami viszont meglepőbb, az Colleen Hoover elsőprőnek tűnő népszerűsége (akinek regényei maguk is a Pöttyös Könyvek sorozat részeiként jelentek meg magyarul, igaz, a New Adult kategóriában, amely az ajánlás szerint 18 éven felüliekhez szól).

Miért lepődtem meg? A fiatal felnőtteknek (mondjuk ki őszintén: a nagyjából középiskolás korúaknak, hiszen a Young Adult szókapcsolat maga is marketingfogás) szóló irodalom, a kalandos-szerelmes népszerű regények piaci logikájába van kódolva a történet elsőbbsége az íróval szemben. A szerző kultusza kifejezetten kerülendő ebben a szegmensben, a cél az olvasóközönség minél pontosabb „kiszolgálása”, a megfelelő történet tálcan kí-

nálása. Ha a sárkányok vannak divatban, akkor sárkányos-lovagos könyvek. Hopp, a fiatal női olvasók egyre inkább én- és nem-tudatosak, lovag repül, de a hercegnő sem befutó, legyenek a könyvekben önálló női szereplők, érzelmeiket vállaló férfiak, utazás, karrier és legfőképp családi problémák, amire a fiatal olvasók jól rezonálnak majd. Gondoltam én. Részben igazam volt, részben tévedtem.

A Young Adult és érzelmes-romantikus szegmens, bár jóval kevésbé szerzőközpontú, mint ahogyan azt eddig a könyvpiactól megszokhattuk, mégsem tudja tökéletesen kicselezni a kultusz mechanizmusait. Colleen Hoover ott van mindenütt. Most. A legjobb lenne ugyanezt a felmérést megejteni öt-tíz év múlva is, lássuk, lesz-e újabb sztárszerzőnk, vagy megmarad ő. Nem tudom, fogalmam sincs. Az aktuális sejtés: vannak ugyan kiemelkedő népszerűségű írók, de az ő „kifutási idejük” egyre csökken. Ellenben a hosszabban túlélő szerzők népszerűsége valamivel elmarad a korábban elvártnál. Leiner Laura egy adott időszakban, nagyjából 2010 és 2015 között elsősorban népszerű volt, azóta lassan veszít a népszerűségéből, de nem tűnik el. A *Harry Potter*rel ugyanez a helyzet, ott a csúcspont valahol 2000 és 2015 között található. Ami izgalmas, hogy ugyanez történt Jókaival is a 20. század közepén. E szerzők lassú, elnyújtott eltűnése maga a klasszikussá válás.

Vissza az eredeti dilemmára: lehet-e valami sajátosságot felfedezni az erdélyi fiatal olvasóközönségben? Megkockáztatom, hogy az egyik lehetséges válasz a következő: gyakran (vagy a magyarországi társaikhoz képest gyakrabban) olvassák (el) a tanórán feladott olvasmányokat.⁶ A jelenleg olvasott top 10 szerző között ott találjuk Móriczot, Jókait, Zrínyit, Mikszáthot és Madáchot.⁷ Az első 10 kedvenc szerző között Petőfit, Jókait, Aranyt. Az első tíz kedvenc magyar szerző között Jókait, Petőfit, Aranyt, Adyt, Molnárt, Kosztolányit, Móriczot, Szabó Magdát és Fekete Istvánt. A „kötelező olvasmányok” közül az egyetlen – igaz, az első helyen befutó – kivétel itt kortárs szerzőként Leiner Laura.

Magyarországon a legutóbbi, a vizsgált korosztályt is érintő felmérések hasonló eredményei között kevesebb „kötelezőt” találunk. A jelenleg vagy legutóbb olvasott top 10 szerző között ott látjuk (ha csak a magyar kötelezőket akarjuk kiszemezgetni) Molnár Ferencet, Karinthyt, Mikszáthot, Fekete Istvánt, Gárdonyit 2017-ben, valamint Jókait, Móriczot és Gárdonyit 2019-ben. Slussz. 2017-ben⁸ a kedvenc szerzők közül az első 10 pozícióban magyar kötelezőnek minősül(het) Fekete István, Móra Ferenc, Molnár Ferenc, Gárdonyi Géza, Szabó Magda, Benedek Elek.⁹

Külön izgalmas a *Biblia* helyzete: minden kérdés válaszai között megjelenik, a legprominensebb pozíciót azonban (érthető módon) a legjobb barátoknak ajánlott egyetlen könyv listáján foglalja el: ez a sajátos módon szerző nélküli könyv itt a hetedik! Nem ördögtől való tehát a Gereben által felvett lehetőség: az erdélyi magyarság még mindig kicsivel konzervatívabb, bizonyos értelemben érték tartóbb, mint a magyarországi.

Számtalan olyan kérdés található még a kérdőívben, amelynek válaszait még nem volt lehetőségem kielemezni. Ami látszik a fentiekén kívül, az csupa olyasmi, amit eddig is lehetett sejteni: nagyon nagy a különbség a fiúk és a lányok olvasási kedve között: 31%-nyi semmit sem olvasó fiú áll szemben 7,5%-nyi ugyanilyen lánnyal; 20,5%-nyi szuperolvasó (azaz havonta legalább egy könyvet kiolvasó) lány 3,6%-nyi szuperolvasó fiúval. Ha az olvasási gyakoriságot nézzük, a helyzet hasonló: lányok 9,9%-a vesz napi rendszerességgel könyvet a kezébe, a fiúk esetében ez 4,6%, ez kisebb, mint az előző érték fele. Izgalmas lesz megvizsgálni a különbségeket lakhely és életkor szerint is, de ennél sokatmondóbbnak ígérkezik a szülők végzettsége szerinti lebontás. Korábbi eredmények fényében kijelenthető, hogy ez a faktor meghatározó, természetesen olyan, általam nem mért változókkal egyetemben, mint a szülők olvasási szokásai vagy mesélési kedvük a gyermek korai fejlődési szakaszában.

Az osztály ágazata szerinti bontás szintén ígéretesnek mutatkozik. Izgalmas volt megfigyelni két olyan dolgot is, ami a tudományos megközelítés számára jelenleg vakfolt: a diákok visszajelzéseit a kérdőív kitöltése után, valamint a „rossz helyre” beírt válaszait. Kezdem ez utóbbiakkal: rossz helyen szereplő válasznak nevezem azon válaszokat, amelyeket a válaszadó olyan kérdésekre adott, amelyek a beírt információt nem kérték. Példaként álljon itt néhány a „Kik a legkedvesebb íróid?”, illetve a „Kik a legkedvesebb magyar íróid?” kérdésekre adott válaszok közül (betűhű átiratban):

„nem írokként olvasok, csak leveszem egy könyvet a polcról, ami megtetszik”

„Nincsen legkedvesebb író, sem íróim. Én ha könyvet választok vagy olvasok akkor nem szerző után választok hanem téma után, át lapozom a könyvet és a szerint döntöm el hogy kell-e nekem az a könyv, szükségem van-e rá.”

„Nincs, nem szoktam nézni a nevét”

Az ilyen „beírások” esetében látható, hogy a válaszadóból kikíváncozik a véleménye, azt meg szeretné osztani velem.¹⁰ (Bár erre a kérdőív végén, attitűdöt mérő kérdések formájában külön is lehetősége kínálkozik.) A fenti

esetekben azt látjuk, hogy a válaszadó nem szerző szerint választ, szó volt már erről fennebb. Szintén sokak számára ismerős hozzáállást tükröznek az alábbi kommentek:

„Nincs az összes magyar író egy nagy szar csak keserítik az életünk:)”

„Senki mert mind hülye értem én hogy jó dolgokat írnak meg minden az az ő bajuk de szerintem az én generációm 10 % se érdekel és akit meg igen az tanulja meg magának!”

„Csak részleteket, melyek szükségesek az érettségihez”

Azt hiszem, nem kell magyarázni az efféle kitörések és vélemények mögött húzódó lelkiállapotot. Érdekes viszont, hogy a számuk elenyésző, bár néhol nem a harag, hanem a lemondás hangjait hallani ki az ilyen sorokból (a „Ha csak egy könyvet ajánlhatnál a legjobb barátodnak, melyik lenne az?” kérdés rubrikájában): „A legjobb barátom se olvas.” „Egy olcsó könyvet” vagy egyszerűen „nem”. Sokkal gyakoribb, hogy a válaszadók címet ugyan írnak, a szerző nevét viszont nem említik. (Jellemző epizód egy tizedik osztályban a kérdőív kitöltésekor lejátszódott párbeszéd. Válaszó lány: Mit csináljak, ha nem tudom a könyv szerzőjét? Én: Írd csak a címét! Lány, tökéletesen őszinte arccal: És ha azt sem tudom?)

A szerző nevének vagy a művek címének helyes lejegyzése szintén elképesztő gondokat okoz. A legnépszerűbb szerző Colleen Hoover szerepel Collen Howard, Coolen Hover, Cooleen Hoover, de Collen However (héló, autokorrekt!) néven is. És hát írt műveket Ballosi Bálint, Agata Kristie, Moliér, Homérosz, Berg Yudit, Yokai Mór, Jk. Roviling, Babitch Mihály, Kosúth Lajos, de még Toldi Miklós is. Veöres Sándort és Villiam Shakespeare-t Wörösmarty Mihály kompenzálja. Wass Albert eddig elfeledett, a munkás-paraszt osztályok és a bankár-burzoázia harcát feldolgozó műve a *Kard és kassza*, filológiai kuriózum Kármán József *Édes Anna* című könyve, de Móricz *Légy jó mint halálig* című műve is felkerült a listára. A névelők is rendre lemaradnak (Csikos pizsamás kisfiú, Summer I turned pretty, Pál utcai fiúk, Narancsos lány, Ropi naplója, Bárányok hallgatnak), és nagyon érdekes, ahogyan egy-egy címszereplő neve sem képes megragadni a leg-hívebb olvasóik fejében: így lesz Böszörményi Gyula Ambrózy bárójából – kivétel nélkül (!) rendre hatszor – Ambróczy báró.

Igazságtalan lenne nem kiemelni az olyan kommenteket, amelyek a válaszadó érzelmi kötődését, komolyságát visszahangozzák:

„Lolita – Vladimir Nabokov (iszonyatosan szép könyv csak nagyon explicit es nem egy könnyű olvasmány)”

„Daniel Keyes – Flowers for Algernon amit legutóbb olvastam, és egyik kedvenc könyvem amit valaha kiolvastam.”

„Talán furcsa lehet és eskü nem csak kötelezőket olvasok de nekem a Pál Utcai fiúk.”

Az angol–amerikai könyvpiac és általában az angolszász kultúra hatásait mutatja a szerző–cím sorrend elképesztően gyakori felcserélése is. Látszik (több különböző kérdést is összevetve), hogy sokan olvasnak angolul, sokan írják a könyvek címeit is angolul. Kétségek azonban itt is felmerülnek: bár valószínűsíthető, hogy az a válaszadó, aki éppen olvasott műként „Daniel Keyes – Flowers for Algernon” című könyvét gépeli be, az adott regényt valóban angolul olvassa (sőt, van több olyan válaszadó is, aki kifejezetten pontosítja, hogy egy művet idegen nyelven olvas), de nem egyértelmű ez az olyan Young Adult–könyvek esetében, melyek magyar kiadásának borítóján nagyobb betűvel, hangsúlyosabb helyen szerepel az eredeti angol cím, a magyar pedig vagy rákerül a borítóra, vagy nem – pedig a regény maga fordítás. Pláne mit kezdünk az olyan válaszokkal, mint „Bűn és bűnhődés by Dosztojevszkij, Violet Bent Backwards over the Grass by Lana Del Rey, Szív-kufárok by Tess Gerritsen, One Of Us Is Lying by Karen M. McManus”? Nagy a Wattpaden vagy egyéb online felületen olvasott művek száma is, a műfajuk sem állapítható meg sokszor teljes bizonyossággal, de arra is akadt példa, hogy – miután a válaszadó szerzőt nem nevesített – hosszas kutakodás után találtam meg egy online, folytatásokban közölt mű szerzőjének nevét a Redditen. Helló, 19. századi folyóirat-vibes!

A tudományos megközelítés számára jelenleg vakfolt még a diákok közlékenysége, a véleményük szabadjára engedésének mértéke is. És nem tudjuk, hogy ennek milyen hatása van, már ha egyáltalán van, a kérdőívek kitöltésére. Elmondom, konkrétan mire célzok: a kérdőívezést követően, amennyiben az osztály és/vagy a tanár részéről mutatkozik erre hajlandóság, el is szoktam beszélgetni a diákokkal, félig strukturált kérdések segítségével. Arra vagyok ilyenkor kíváncsi, hogyan élték meg a kitöltést, milyen eredményekre kíváncsiak, mit tennének még hozzá a kérdőívhez. Ha van idő, bedobok egy aduász-kérdést: Elképzelhetőnek tartják-e, hogy kialakítsanak a saját osztályuk számára egy 10 könyvből álló háziolvasmány-listát? Volt osztály, ahol rögtön nemleges választ kaptam, de volt, ahol szinte magát a listát is összeállítottuk. Érdemi vita azonban egy helyen nem szokott lenni: technológiai osztályban. A kérdőívet kitöltik, nem bliccelik el, ugyanannyi idő megy rá el, mint mindenütt másutt. De vita nincs, a véleményüket tömönlatokban fogalmazzák meg. Fájó így szembesülni a társadalmi sze-

lekcióval. Érdeklődnek, olvasnak is, vannak ötleteik, vágyaik, gondolataik – kifejezni nem tudják őket, a soft skillek hiányoznak.

Ezzel szemben áll a top szerzők népszerűsége, az iskolai olvasmányok látszólagos megingathatatlansága, sőt, olyan szerzők újrafelfedezése, mint Emily Brontë, Agatha Christie vagy F. M. Dosztojevszkij. (Utóbbi a 7. legolvasottabb és 8. legkedveltebb szerző!¹¹) Szerepel az olvasmányok listáján a *Biblia* és a *Kommunista kiáltvány* is. Ott van az *Adjátok vissza a hegyeimet!* és ott a *Heartstopper*. Ott az *Egy ropi naplója* és ott *A csíkos pizsamás fiú*. A tendencia az, hogy a tendenciák sokfélék. Folyt. továbbra is köv.

JEGYZETEK

¹ Vagy ponyvát olvasunk, vagy semmit? Interaktív olvasásszociológiai esszé, *Látó*, 2023. december; *Látó*, 2023. december, XXXIV. évf., 12. sz., 86–92. (Online: <https://www.lato.ro/irodalmi-mu/vagy-ponyvát-olvasunk-vagy-semmit-i>)

² Ebbe az értékbe beletartoznak azok a személyek is, akik ugyan már nem iskolás korúak, de látogatják valamelyik középiskolát (egészen 20 éves korig) vagy mesteriskolát (bármilyen korig). Az ő arányukat etnikum szerinti bontásban a Statisztikai Hivatal nem tette elérhetővé, a teljes populációban az arányuk 1,5%.

³ „Kissé leegyszerűsített képlet szerint a határon túli magyarok olvasáskultúrája és nemzettudata egyaránt magasabb szintűnek bizonyult a magyarországinál. [...] A Kárpát-medence Magyarországon kívül élő magyarsága tehát *olvasáskultúrájának tradicionális vonásaival identitásának megőrzését szolgálja; és identitástudatának markánsabb jellege pedig egyúttal tradicionális, értéktelítettebb olvasási szokásait konzerválja.*” Gereben Ferenc: *Olvasáskultúra és identitás*, Lucius Kiadó, Budapest, 2005, 172. (Kiemelés: G. F.)

⁴ „A Magyarországon kívüli magyarságot egy tömbként kezelve az anyaországhoz mérten viszonylag kicsi különbségek mutatkoznak: a vallásos hit (10. hely) egyértelműen közelebb áll a határon túli magyarokhoz [...] A többnyire nem túl jelentős értékorientációs eltéréseket nem szabad túlértékelnünk, de annyi mégis elmondható, hogy a határon túl inkább bizonyos poszt- (vagy pre-?) materiális és önkorlátozó; a határon innen pedig inkább a praktikus és a hétköznapi élethez kapcsolódó értékek iránt mutatkozik valamivel nagyobb affinitás. Nehéz lenne megmondani, hogy ezek a különbségek milyen mértékben írhatók magának a kisebbségi helyzetnek a számlájára, s mennyiben magyarázhatók a Magyarországot környező országok egy részének fejletlenebb modernizációs szintjével vagy regi-

onális történelmi hagyományaival.” Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*, Osiris, Budapest, 1999, 29–30.

⁵ Ezt jelzik a borítón a különböző színű pöttyök. Sokatmondó a Szukits Könyvkiadó irodalmi blogjának ajánlója is: „Az egyes kategóriák arany, bíbor, narancs, vörös, rubin, zafír, és kristálypöttyös jelzéseket kaphatnak. Azokat a kiadványokat, melyek ezen csoportok valamelyikébe besorolhatók, pöttyös könyveknek nevezzük. A hagyományos pöttyös kötetek mellett olyan sorozatok is megjelentek, mint a Sötét Örvény könyvek, Kaméleon könyvek, Rázós könyvek (18+), Király könyvek, Csíkos lányszoba kötetek és Szivárvány kör könyvek, melyeknek szintén megvan a maguk sajátossága.” (<https://www.szukits.hu/pottyos-konyvek-minden-amit-erdemes-tudni-roluk>)

⁶ Itt említjük meg, hogy Magyarországon léteznek országosan kötelező olvasmányok, nálunk nem, itt csak ajánlott szerzők és művek szerepelnek a tantervben, az érettségi sem szerzőt és művet kér, hanem legfeljebb műfajt és korszakot.

⁷ Izgalmas kivétel Molnár Ferenc. Ő kivétel nélkül *A Pál utcai fiúk*kal szerepel az említések között, ami többnyire 6. osztályban feladott olvasmány. Lehetséges megfajta: az őt említő válaszadók esetében ez az utolsó könyv, amelyet elolvastak. Itt veszítettük el őket. Erről még később.

⁸ A vonatkozó 2019-es adatsort nem publikálták.

⁹ Ha az előbb azt állítottuk, hogy *A Pál utcai fiúk* lehetett a 2024-es erdélyi minta egy részének utolsó olvasmányélménye, akkor mit szólhatunk ehhez a szerzőlistához?

¹⁰ Azért a személyes megfogalmazás, mert a kitöltések alkalmával minden esetben jelen vagyok, magyarázok és segítek. Az irányított kitöltésnek nevezett módszer ily módon javítja a kérdőívek pontosságát, validitását.

¹¹ Ennek ellenére két válaszadó tudja a nevét magyar helyesírás szerint leírni, mindenki más *Dostoevsky*ként említi.